

SZUPERESZMÉBŐL RÉTEGESZME?

LIBERÁLIS PÁRTPOLITIKA ÉS LIBERÁLIS ELMÉLET A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG

C S I Z M A D I A E R V I N

Szinte nincs olyan időszak, amikor a liberalizmus témaköre ne mozgatná meg a fantáziánkat. Van, amikor azért érdeklődünk iránta, mert jól megy a szeke-
re, most viszont nem megy neki olyan jól. Akárhogyan is van: a liberalizmus kimeríthetetlen téma a nagy nemzetközi folyóiratokban,¹ de Magyarországon is szinte mindenkit érdekel. Kit azért, mert szeretné, ha a liberalizmus visszanyerné régi fényét; kit pedig azért, mert a legszívesebben szőröstül-bőröstül eltemetné. Számomra a liberalizmus magyarországi felemelkedés- és zuhanástörténete megértésre váró kihívás, amelynek feldolgozásában értelmes kiindulópontnak látszik liberális *eszme* és liberális *pártpolitika* megkülönböztetése. Számos írásban érveltem már egy ilyen megközelítés mellett, és ezt alkalmazom mostani írásomban is.² Most két egyszerű kérdésre keresem a választ: 1) mitől lett a liberalizmusnak (mint eszmének és az őt képviselő pártnak) minden más ideológiánál és pártnál nagyobb hatóképessége és befolyása a rendszerváltás idején, valamint 2) mi okozta a liberalizmusnak pártként bekövetkezett hanyatlását, és e hanyatlástól függetlenül mit mondhatunk a liberális eszme jövőjéről? Céloom tehát két egymástól nagyon eltérő szituáció jellemzése úgy, hogy az elemzés ne legyen statikus, ugyanakkor – amennyire lehet – legyen megértő.

HOGYAN KÖZELÍTSÜNK A MAGYAR LIBERALIZMUSHOZ?

Mielőtt bármi mást tennék, szükségesnek érzek feltenni egy egyszerű kérdést: a liberalizmus három évtizednyi történetéből voltaképp *milyen szemléletben* akarunk megérteni bármit is? Az általam képviselt szemlélethez két módszertani szempontot kell megfogalmaznom.

Az első: a liberalizmust (ahogy persze más ideológiát is) nem értjük meg *önmagából*. Mindig is óztkodtam azoktól a megközelítésektől, amelyek bármely jelenségét valamely mozgalom, párt, személy valamilyen „jó” tulajdonságából vagy éppen „rossz alkatából” akarnak levezetni. Számomra nem érdekes kérdés, mi történt a liberalizmussal önmagában. Annál inkább érdekel

1 Lásd: Duncan BELL: What is Liberalism? *Political Theory*, 2014/június, 682–715.; Ingrid HABETS: Liberal democracy. The threat of counter-narratives. *European View*, 2015/14. 145–154.; Michael K. CONNORS: Liberalism against the people. Learning to live with coups d'état. *Journal of Political Ideologies*, 2018/november, 1–21.; Adrian PABST: On the Convergence of Liberalism and Populism. *Telos*, 2016/tél, 201–204.; Cass H. SUNSTEIN: Has liberalism ruined everything? *Contemporary Political Theory*, 2020/június, 175–187.; Matynia ELZBIETA: Is Liberal Democracy Already History? *East European Politics and Societies: Cultures*, 2020/augusztus, 531–545. és Michael WALZER: What It Means to Be Liberal. *Dissent*, 2020/tavaszi.

2 A témával foglalkozó korábbi írások közül lásd: CSIZMADIA Ervin: A liberális gondolat. *Élet és Irodalom*, 2000. október 20.; Uő.: Liberális fundamentumok. *Népszabadság*, 2015. február 28. és Uő.: Liberalizmus és liberális demokrácia (vitaindító). *Magyar Nemzet*, 2016. január 8.

az a kontextus, amelyben a liberalizmus felemelkedett, és amely hatóképességének közegét adta. Mindenekelőtt ilyen összefüggésekre gondolok: 1) hogyan hatott a liberalizmusra a külső környezet, 2) milyen szerepet játszott a liberalizmus hazai megerősödésében a politikatudomány felől érkező „nyerő” paradigma, 3) hogyan formálódott ki a liberális szellemi és politikai elit, s végül 4) milyen innovációkat vitt a politikai közéletbe?

Mivel azonban nemcsak a liberalizmus felemelkedése, hanem (legalábbis részbeni) hanyatlása is izgat, a kérdések így toldhatók meg: 1) milyen új nemzetközi fejlemények állnak a liberalizmus előbb pártkénti, majd szellemi megtorpanása mögött, 2) volt-e valamilyen új politikatudományi paradigma, amely ezúttal nem a liberalizmust termékenyítette meg és fejlesztette tovább, 3) milyen szerepet játszott a liberalizmus visszaesésében, hogy – hasonlóan az 1980-as évek végéhez – a '90-es évek végén, a kétezres évek elején is megjelent egy alternatív elit, amely képes volt elvenni a liberálisoktól az addig birtokolt valóságértelmezési monopóliumot, aztán 4) milyen új megosztottság keletkezett a kétezres évektől kezdődően, és ebben milyen szerepet játszik, hogy a korábban összetartozónak vélt két fogalom (liberalizmus és demokrácia) szembekerült egymással?

A második módszertani megjegyzés: az egész történetet nem statikusan, hanem dinamikusan igyekszem vizsgálni. Itt viszont az nem mindegy, hogyan értelmezzük a *dinamika* fogalmát. Két – egymástól nagyon eltérő – dinamika-felfogással dolgozhatunk ugyanis. Az egyik felfogást a tranzitológiai irodalomnak legalábbis egy része mutatja. Ebben arról van szó, hogy van egy demokratikus üdvtörténet, s ennek politikai aktorai (letörve a menet közben esetleg felbukkanó ellenerőket) rendíthetetlenül haladnak előre. A tranzitológia-kritikai irodalomban ezt a megközelítést *teleologikusnak* nevezik, és elutasítják.³ Magam is így teszek, és egy másik felfogást vallok: a demokrácia *nyitott kimenetelű játék*, amelyben a folyamatok változása a cselekvők közötti erőviszonyok függvényében alakul.⁴

liberalizmus és demokrácia szembekerült egymással

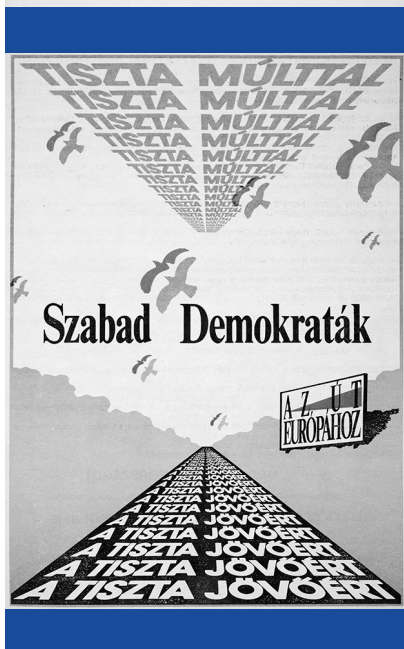
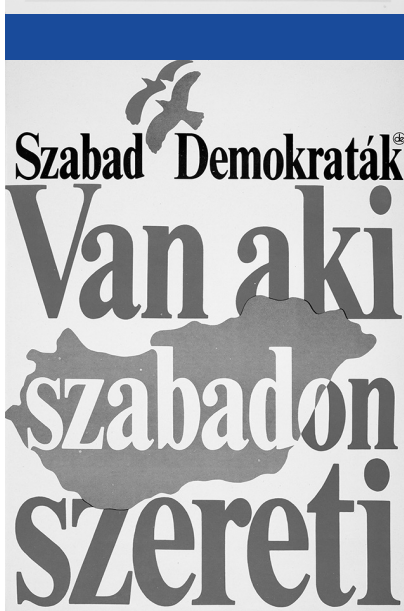
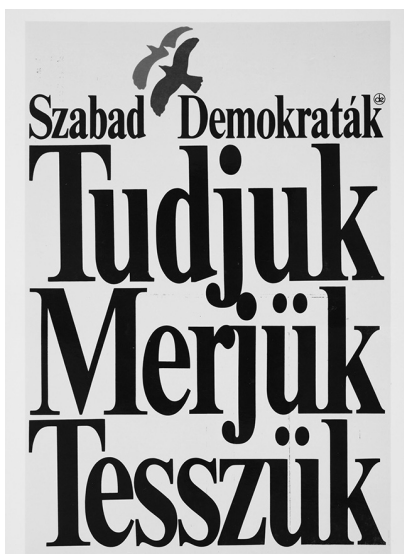
A MAGYAR LIBERALIZMUS FELEMELKEDÉSE ÉS FÉNYKORA

Mindezek előre bocsátása után rátérhetünk arra a kérdésre, hogy miért lett a rendszerváltás egyik legbefolyásosabb eszméje a liberalizmus, és miért lett népszerű párt a liberális elveket valló SZDSZ. Előre bocsátom, hogy a folyamatban a külső és a belső tényezők egyaránt szerepet játszottak. Bár nagyon fontosnak tekintem a külső tényezők szerepét, de nem akarom azt sugallni, hogy ezek végzetesen determinálók, és a belső tényezőknek nincs elegendő önmozgásuk és visszahatásuk. Az előző részben éppen a kölcsönhatások mellett érveltem – tartsuk ezt végig szem előtt.

A Kádár-rendszer addig állt stabilan a lábán, amíg a tágabb külvilágtól elkülönülten létezett, s az a szűkebb erőtér gyakorolt rá befolyást, amelyet 1956 után volt alkalma megismerni. A '80-as évek elejéig a rendszer – hogy Börcöz József kifejezésével éljek – „szovjetfüggésben” létezett, és hogyha ez továbbra is így maradt volna, nem csak a magyar liberalizmus, de semmilyen más „izmus” nem tudott volna életre kapni. De nem maradt így: a kettős függés rendszerén repedések keletkeztek, amelyek nyilvánvalóan az európai nagyhatalmi rendszeren belül bekövetkező változásokkal voltak összefüggésben. Most csak egyetlen elemet emelek ki a nagyhatalmi rendszerben bekövetkező változások hazai hatását illetően, s ez a *világrendszer* értelmezése. A '80-as évek elejéig egyértelmű

3 Erről kitűnő dolgozatot írt Gans-Morse. Jordan GANS-MORSE: Searching for Transitologists. Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm. *Post-Soviet Affairs*, 2004/4. 320–349. Lásd még: KÖRÖSÉNYI András – GYULAI Attila: *A hibridrezsim-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebisziter vezérdemokrácia = Hibrid rezsim*. A politikatudomány X aktái. szerk. BÖCSKEI Balázs – SZABÓ Andrea, MTA TKPTI–Napvilág, Bp. 2019. 159–178.

4 Lásd bővebben: CSIZMADIA Ervin: Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, 2019/4. 110–133.

Ideiglenes főlény – Az SZDSZ választási plakátjai 1990-ben (Terror Háza Múzeum)

volt, hogy a szocialista országok egy saját világrendszert működtetnek, azaz az általuk tőkésnek nevezett rendszert nem fogadják el (miközben persze már régebb óta kereskedtek tőkés országokkal). A '70-es években Magyarországon megjelenő reprezentatív folyóiratok (például *Társadalmi Szemle*) körében végzett kutatásom megmutatta, hogyan formálódott ki az az új hivatalos vélekedés, miszerint ettől az időszaktól kezdve már nem kettő, hanem csak egy világrendszer létezik.⁵

Ezt követően azonban még hosszú időn keresztül nincs szó a külső erőter *politikai* bevonódásáról, aminek két oka is volt. Az első, hogy a fejlett nyugati országok vezető elitjei is bizonytalanok voltak a közép- és kelet-európai folyamatok alakulásával kapcsolatban; a másik pedig, hogy az itthon lassan azért ébredező rendszerkritikus csoportok maguk sem merték elhatározni magukat látványosabb politikai fellépésre. De a '80-as évek második felére mindkét bizonytalanság enyhült, és a külső erőter (ebben az esetben a Nyugat) már egyértelműbb bátorító jelzéseket adott, és nagyobb befektetéseket eszközölt a hazai ellenzéki csoportok menedzselésébe. Böröcz tehát „kettős függőségről” beszél, én megkockáztatnám: itt már komoly eltolódás van a „Nyugatfüggés” felé, ami nem is csoda a Szovjetunió és a szocialista közösség állapotát elnézve a '80-as évek legvégén. E Nyugatfüggés kialakulása alapvető ösztönzője a hazai liberalizmus megerősödésének, sőt mértékadóvá válásának.

A TRANZITOLÓGIA

A nemzetközi környezetnek a megváltozása mellett ugyancsak külső tényezőként és az előzőnél közvetlenebb hatásúként kell említenem a kívülről érkező szellemi befolyást. A szellemi befolyás azonban nem is pontos kifejezés, merthogy itt egy Nyugat-Európában ekkorra már *paradigmává összeálló* gondolatrendszer hazai terjedéséről van szó. A paradigma azért tud erősebb kapcsolódást létrehozni, mint egy divatos szellemi áramlat, mert a paradigmát befolyásos tudóscsoportok hozzák létre, akik gondoskodnak annak terjesztéséről is. Az átmenetnek volt tehát egy '80-as évekre már készre csiszolt elmélete: a tranzitológia, amely nem csupán egy volt az akadémiai tudományos iskolák közül, hanem ez lett a közép- és kelet-európai rendszerváltás ideológiája.⁶

De ne gondoljuk, hogy ez valami merőben új dolog! Mint az közismert, a paradigma fogalmát Thomas Kuhn a természettudományokat és a tudósközösség állapotát vizsgálva dolgozta ki a '60-as években.⁷ Ő ugyan nem adott közvetlen útmutatást a politikatudomány számára, de a természettudós közösség vizsgálatán alapuló intencióit alkalmazhatjuk a politikatudomány esetében is. Kuhn részletesen leírja, hogy a tudósközösségen belül mindig folynak speciális küzdelmek olyan paradigma előállításáért, amely egy adott korszakban a leginkább visszatükrözi (vagy épp létrehozza) a valóságot. Ha tehát átváltunk a politikatudományra, akkor azt mondhatjuk: már a rendszerváltás előtt is volt ilyen „csúcsparadigma”, mégpedig a '60-as és '70-es években a *politikai fejlődés*. Nincs most módomban elmondani, mi mindent tartalmazott ez a paradigma, de számunkra itt elegendő is annyi: nagyon más

5 CSIZMADIA Ervin: Diskurzus és diktatúra. *A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Bp. 2001.

6 Erről részletesebben is írok a magyar politikai fejlődés logikájáról szóló könyvemben. Lásd: CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan?* Gondolat, Bp. 2017.

7 Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. ford. Bíró Dániel, Gondolat, Bp. 1984.

volt, mint a tranzitológia. Természetesen (mint minden nyugati gondolkodási iskolában) a politikai fejlődésben is volt *univerzális* mozzanat: az, hogy természetesen valamennyi ország fejlődik. De saját hagyományai által meghatározottan. Ez a paradigma elismerte, hogy létezhetnek *különböző* demokráciák, használták is a nyugatos és nem nyugati típusú fejlődés és demokrácia fogalmát.

Ezzel szemben a '80-as évek második felére uralkodóvá váló tranzitológiai paradigma másképpen volt univerzális. Oly módon, hogy maga a nyugati demokrácia az univerzális minta, és teljesen függetlenül a demokrácia előtt álló országoktól, bárhol bevezethető. A paradigma újdonsága tehát az volt, hogy immár a nyugati liberális demokráciát tette mércévé az úgynevezett követő országok számára. Fontos külső hatástényezőként kell tehát regisztrálnunk, hogy a korabeli nyugat-európai politikatudomány felől „ideológiai sorvezető” érkezett, aminek fontos szerepe volt az itthon egyébként már szerveződő, liberális orientációjú csoportok magasabb szintű továbbfejlődésében.⁸

a nyugatfüggés alapvető ösztönzője a hazai liberalizmusnak

A tranzitológia és a liberális világtriumfalizmus néhány tartalmi eleme

A tranzitológia tehát amolyan sorvezető, gondolkodási keret volt, amelyből azért sokféle lehetett elágazni. A gondolati keret egyértelművé tette, hogy itt az idő a demokratizálásra. De azt, hogy a liberális demokrácia immár ellenfél nélküli politikai rendszer, azt Francis Fukuyama korai munkássága tette nyilvánvalóvá.⁹ A szerző 1989 nyarán megjelenő tanulmányában ugyanis kifejti, hogy a történelemnek *azért* szakad vége, *mert* a liberális demokrácia valamennyi korábbi vetélytársa vereséget szenvedett, így az egyedül talpon maradt rendszer a demokrácia, és az egyetlen feladat ennek immár a világméretű elterjesztése.

Ez a gondolat akkor teljesen egyértelműnek számított, de a hazai liberalizmus hanyatlását tárgyalva látjuk majd, hogy Fukuyama e korai írásába erős szkepszis is vegyült. Ezt a kétkedést azonban a legtöbben akkor nem vették észre, vagy ha észrevették, nem foglalkoztak vele. Már csak azért sem, mert az írás fő tézise – miszerint a múlt küzdelmeinek vége, és a politika átkerül a *jelenbe* – megkérdőjelezhetetlennek tűnt. És valóban: a demokráciaépítés megoldhatónak, kivitelezhetőnek tűnt a múlttól elválasztó határvonal meghúzásával, s kinek a számára ne lett volna vonzó perspektíva, hogy a volt szocialista országok állampolgárai nem csak a közvetlen (államszocialista) múltat hagyják maguk mögött, de a *régebbi* múltat is, annak minden rossz hagyományával.

Ugyanakkor elhangzottak persze kritikák is Fukuyama hurráoptimistának olvasott „szuperelméletével” szemben. A tranzitológia számos szerzője rámutatott, hogy ha ki is építhetők mindenütt a demokráciák, a demokratizálás hosszú folyamat lesz. Petr Kopecky és Cas Mudde (az utóbbi később nagyon nagy kritikus lett a magyar jobboldalnak) például tíz évvel az átmenet után arra figyelmeztetett, hogy az a bizonyos politikatudós-közösség, amely kitálta a tranzitológiai paradigmát, mintha összemosná a demokratikus átmenet és a konszolidáció fázisát.¹⁰ Szerintük a kutatói érdeklődés *túl hamar* fordult a demokratikus konszolidáció kérdései felé, holott a rendszerváltó országok még nem tartanak ott. Épp ezért jobban kellene figyelni a demokrácia tényleges „elültetésének” kérdésére.¹¹ Mindezeket túl megfogalmazznak két lehetséges kitérés pontot is: az átmenetek során felmerülő állam- és nemzetépítés kutatásának szükségességét, valamint az átmenetre ható nemzetközi tényezők kutatását. Az előbbi kapcsán szóba hozzák, hogy az államépítés tanulmányozásához

8 A tudományos paradigmák ideológiai funkcióiról lásd: CSIZMADIA: *A magyar politikai fejlődés... I.m.* 52–54.

9 A témában az első jelentős publikációt Francis Fukuyama 1989-ben tette, én is erre hivatkozom. Lásd: FRANCIS FUKUYAMA: *The End of History? National Interest*, 1989/nyár. 3–18. (Vö. CSIZMADIA ERVIN: *Miért nem olyan demokráciák születtek Kelet- és Közép-Európában, mint reméltük? Kommentár*, 2019/1. – a Szerk.)

10 PETR KOPECKY – CAS MUDDE: *Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálásról (és viszont)?* ford. GÁTHY Vera, *Politikatudományi szemle*, 1995/3–4. 49–74., 51.

11 Uo. 53.

a demokratizálódás első, nyugat-európai hulláma adhat jó impulzusokat, az utóbbi kapcsán pedig azt mondják, hogy a nemzetközi dimenzió lényegesen fontosabb szerepet játszik, mint a dél-európai és a latin-amerikai átmenetekben.¹²

Miért tettek szert nagy tekintélyre a rendszerváltó liberálisok?

A magyar demokratikus ellenzék¹³ mozgalmának kezdetei még bőven a tranzitológiai és demokraci elméleti paradigma megjelenése előtti időkre esnek. Ez bizonyítja, hogy a magyar ellenzék *nem csak* külső impulzusok hozták létre. Az ellenzék *pro forma* csak a '80-as évek elején szerveződött meg, de egy erős csoportidentitást már korábban kifejlesztett. Ez a csoportidentitás nagyban közrejátszott abban, hogy 1988-ban ebből *párt* jöhetett létre. De a pártosodás előzménye az volt, hogy az egyre bővülő csoport a nyugat-európai folyamatokat folyamatosan figyelve – a korai korszak marxizmusát meghaladva – elsajátította a kurrens nyugati ideológiákat, mindenekelőtt a liberalizmus emberi jogi tartalmát.

Egy másik metszetben az ellenzék már a '80-as évek elejétől törekedett a *politika* újradefiniálására, még pontosabban arra, hogy megkérdőjelezze az MSZMP monopóliumát a politikaformálásra. Ebben a folyamatban szemtelen és kihívó, de egyben tekintélyteremtő gesztus volt, amikor a *Beszélő* című szamizdat folyóirat első száma elé írt beköszöntőjében Kis János, az ellenzék ideológiai agya a hatalmat és az ellenzék *egyformán* törpe kisebbségként definiálta.¹⁴ De a szerző ugyanebben a cikkében írt a „morajló embertömegről” is, amelynek elérése, e tömeg öntudatra ébresztése immár az ellenzék feladata.

A '80-as évtized azzal is telik, hogy a demokratikus ellenzék igyekszik közelebb férközni ehhez a társadalomhoz, és igyekszik programot is alkotni a számára. Természetesen sok ebben a törekvésben az értelmiségi illúzió. De amikor a *Beszélő* köre azt mondja, hogy

a folyóirat abban próbál segíteni, hogy a magyar társadalom „önmagáról képes legyen igazabb képet alkotni”, akkor annak a realitásnak a figyelembe vételéről is szó van, hogy a '80-as évek legvégéig jogilag nem lehet pártokat szervezni, azaz a politikai munka döntően a felvilágosításban merült ki. Ez a felvilágosítás 1988–89-ben már magában foglalta a demokratikus kibontakozásról való gondolkodást is.

De persze a Kádár-rendszer legvégén sokan gondolkodtak már ilyesmikről. A demokratikus ellenzék az emeli ki a sok korabeli kezdeményezés közül, hogy benne sűrűsödött össze a külső minta átvételére és adaptálására való hajlam, valamint egy ezt hitelesítő előtörténet. A kedvező nemzetközi minta csak lehetőség volt. A hazai liberálisok azért lettek kiemelt aktorai a rendszerváltásnak, mert *ők fejezték ki* legjobban a korszellemet. Ez a korszellem (mint láttuk) a liberális demokrácia világméretű győzelmét foglalta magában, s bár a liberális demokrácia szóösszetétel ekkor itthon messze nem olyan gyakori, mint három évtizeddel később, de az ellenzék a demokrácia legtudatosabb propagátora.

E csoport tevékenysége révén kerül vissza a hazai politikai gondolkodásba a magyar történelemnek a *nyugatosságra* irányuló hagyománya. Ennyiben tehát az ellenzék – bár maga is elfogadja, hogy a történelemből a jelenbe léptünk át, de – történeti alapon áll, és megteremti a folytonosságot a régi, haladó múlt és a jelen között.

Az ellenzék még egy okból tesz szert domináns pozícióra: konkrét elképzelésekkel rendelkezik a rendszerváltás lefolyását illetően, teoretikusai aktualizálták Bibó István 1945-ös tanulmányát (*A magyar demokrácia válsága*), és megfogalmazták a „határolt forradalom” elméletét (ez az elmélet persze később sok

elsajátította a kurrens

nyugati ideológiákat

12 Uo. 61–64. Az állam- és nemzetépítés elmaradása – mint a demokráciák visszarendeződésének egyik okaként történő megnevezése – az időben előre haladva egyre gyakoribbá válik. Az utóbbi időben az államépítést egyenesen mint új fejlődési paradigmát határozzák meg. Giovanni Carbone felhívja a figyelmet arra, hogy az államépítés nem ugyanaz, mint a jól működő állam. Giovanni CARBONE: Democratisation as a State-Building Mechanism. A Preliminary Discussion of an Understudied Relationship. *Political Studies Review*, 2015/1. 11–21., 12.

13 CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. T-Twins, Bp. 1995.

14 Kis János: Lapunk elé. *Beszélő*, 1981/1.

kritikát kapott, többek között azért, mert nem egy klasszikus forradalmi átmenetet vázolt fel). A rendszerváltás menetrendjének és lefolyásának megtervezését illetően a többi elitcsoport nem rendelkezett ilyen ideologikus programmal, noha nem volt párt és szellemi erőcsoport, amely ne sorakozott volna fel a demokrácia gondolata mögé. Ezzel a komplex látásmóddal akkor versenyelőnyben volt vetélytársaival szemben, s bár a párt [a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) – *a Szerk.*] nem nyerte meg a választást, de 1990-ben érte el legjobb választási eredményét, és ideológiája is ekkor volt a legnépszerűbb.

ÖSSZEOMLÁS ÉS ÚJ KIHÍVÁSOK A KÉTEZRES ÉVEKBEN

Ilyen – a hazai liberalizmus kialakulása és fejlődése szempontjából rendkívül pozitív – előzmények után talán meglepőnek tűnhet az a bukás, amely a liberális pártpolitikát teljesen eltüntette a közéletből, és a liberális szellem vonalán is romboló munkát végzett. Vajon milyen okok vezettek mindehhez?

A demokratizálás késleltetett bombája: a geopolitikai szituáció

Térjünk vissza ahhoz a ponthoz, amit korábban a külső környezet megváltozásáról mondtam: Magyarország a rendszerváltás idején végképp kikerült a szovjet függésből, de a kettős függésből is, és egyértelműen nyugati függésbe került. Nem állítom, hogy a kétezres évektől elinduló folyamat ennek az inverze, az azonban tényként kezelendő, hogy az elmúlt tíz-tizenöt év politikai fejlődésében a nyugati vonzasközpont mellett megjelent egy másik is. Leegyszerűsítés lenne ezt a változást úgy értelmezni, hogy a rendszerváltás idején egyértelmű vereséget szenvedő Szovjetunió, egy átmeneti demokratikus kísérlet után, visszatér az autokratikus hatalomgyakorláshoz, és néhány volt szocialista országra ez nagy hatással van.¹⁵ Leegyszerűsítés talán az is, hogy a nyugati politikatudomány fő sodra – utalva arra, hogy Európában nem először fordul elő ez a 20. században – újabb demokratikus *backsliding*-ről (visszafelelésről) beszél.¹⁶ Az azonban kétségtelen, hogy napjainkban a külső erőtér már egyáltalán nem ugyanazt jelenti, mint a rendszerváltás idején, amikor Magyarország számára egy tényleges erőközpont létezett: az Amerikai Egyesült Államokat is magában foglaló Nyugat. Ma másképpen van, s ezt fejezi ki a hivatalos magyar kormánypolitika szlogenje is a „keleti nyitásról”.

Visszont nem mindegy, hogy ez a helyzet miért jött létre. Visszatérnék Fukuyama 1989-es dolgozatára, amelyben a szerző „elrejtette” szövegében az esetleges bekövetkező demokratikus *backsliding* okát is. Ez pedig a szovjet elitek álláspontja. Azt mondja Fukuyama, hogy a Gorbacsov mögötti elitek „úgy tűnik”, eljutottak a történelem vége állapot elfogadásához. Ám két út áll a Szovjetunió előtt: „elindulhat azon az úton, amelyet Nyugat-Európa 45 évvel ezelőtt választott. Vagy visszahúzódhat saját külön szférájába, és megrekedhet a történelemben”.¹⁷ Nos, mi már tudjuk, hogy Oroszország nem állt túlságosan hosszú ideig a nyugati értelemben vett demokratikus póluson. De azért is érdekes az imént idézett mondat, mert Fukuyama azt mondja el itt nekünk, hogy mennyire bizonytalan talajon állott (mert hiszen a Gorbacsov mögötti elitek elhatározásának tartósságán függött) a demokratizálás sikere. Az új évszázad elején az orosz elitek már egyértelműen „visszaléptek” a történelemben, ezzel új medret vájva és új dinamikát adva a demokrácia projektjének. Másodszor pedig ez a geopolitikai változás kihatással volt a magyar politikára, s azon belül az SZDSZ-re és a liberalizmus pozícióira is. A külső erőtér ekkor messze nem ad olyan támogatást a liberálisok számára, mint korábban.

¹⁵ Vannak politikatudósok, akik szerint nem is történt igazából rendszerváltás számos országban, csak az autokratikus hatalom átmenetileg elgyengült, és ez eredményezte a demokráciaszerű kísérleteket. Lásd például: Steven LEVITSKY – Lucan WAY: The Myth of Democratic Recession. *The Journal of Democracy*, 2015/ január, 45–58.

¹⁶ Vö. Nancy BORMEO: On Democratic Backsliding. *The Journal of Democracy*, 2016/ január, 5–19.

¹⁷ FUKUYAMA: *I.m.* 30.

MIND
SZAVAZNAK!
LEGYÜNK OTT
MI IS!

Jobboldali liberalizmus I. –
A Fidesz választási plakátja 1990-ben
(Terror Háza Múzeum)

A tranzitológia vége és a világnézeti pluralizálódás

Fukuyama a történelemben való visszahúzódot „megrekedésként” aposztrofálta. Áttekintve a politikatudomány további természetét, két tendenciát érzékelhetünk. Az egyik egy erőteljes liberális *önkritika*, főképpen a tranzitológia túlzottan optimista reményei miatt. Ezt fejezi ki nagyon pregnánsan Thomas Carothers paradigmametéő cikke,¹⁸ de ebbe a vonulatba sorolható Fareed Zakaria írása a nem liberális demokráciák felemelkedéséről,¹⁹ vagy Ivan Krastev beszámolója a liberalizmus különös végzetéről.²⁰

Krastev 1968-at és a kétezres éveket hasonlítja össze. Az a kérdés izgatja, hogy hogyan lehetségesek lázadások *siker*es korszakokban. Merthogy az 1945-től 1968-ig tartó korszak gazdaságilag és intézményesen sikeres, ahogyan az 1990-től 2007-ig tartó korszak is. Válasza az, hogy nem mérhető minden gazdasági eredményekkel, mert Nyugat-Európában az 1968 előtti két évtized egyfajta „lélek nélküli pragmatizmus” jegyében telt, amikor a politika elveszítette morális alapjait.²¹ E léleknélküliségre és a morális alapok hiányára reagált 1968 sokszínű nemzedéke, mint ahogy hasonló a kétezres évek második felének reakciója is.

A két időszak *mainstream*ellenes megmozdulásainak közös gyökere, hogy egyik sem tartja emberközelinek a fennálló rendszert, s ennek jeleként mindkét korszakban látványos *ellenkulturális* minták jelennek meg a fennálló hatalmi konstrukcióval szemben. Ugyanakkor Krastev e hasonlóságon túl már a különbségeket is regisztrálja a két kulturális lázadás mintázata között. Míg 1968 „populista forradalma”²² arra épül, hogy a másik ember nem olyan, mint mi, a kétezres évekbeli „forradalomban” az domborodik ki, hogy a másik ember pontosan olyan, mint mi. Míg a ’60-as évek kulturálisan az *egyén*, addig a kétezres évek a *közösség* felszabadtításáról szólnak.

A Krastev által „konzervatív lázadásnak” nevezett jelenség mögött politikatudományi paradigma is állott. A tranzitológia és a liberális demokrácia narratívája már nem volt elég erős, hogy mellette ne jelenjen meg egy másik para-

„konzervatív lázadásnak”
nevezett jelenség

18 Thomas CAROTHERS: The End of Transition Paradigm. *The Journal of Democracy*, 2002/1. 5–21.

19 Fareed ZAKARIA: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 1997/november–december, 22–43.

20 Ivan KRASDEV: The Strange Death of the Liberal Consensus. *The Journal of Democracy*, 2007/október, 56–63.

21 *Uo.* 61.

22 Ezt a forradalmat is populistának nevezi, mert az „emberek” nevében a betokosodott viszonyok és elitek ellen zajlott: *Uo.*

HULLÓCSILLAG! KÍVÁNJ VALAMIT...

Jobboldali liberalizmus II. –
A Fidesz választási plakátja 1990-ben
(Terror Háza Múzeum)

digma, amely egészen másképpen, *történelmi* dimenzióban és a hagyományokat alapul véve nézte a demokratizálódást, mint az a liberális paradigma, amely azt hirdette, hogy a demokráciák a saját hagyományok ellenében is létrejöhetnek.²³ A kétezres években a nyugati politikatudományon belül határozottan megjelenik a történelmi folyamatok iránt nagy érdeklődést tanúsító irány, és ez – jobboldali közvetítéssel – Magyarországra is átkerül. Így a rendszerváltás kezdete óta először egy gondolatilag plurálisabb szerkezet jön létre.

Az SZDSZ összeomlásának két fő oka

Természetesen – ahogy már mondtam – a külső hatások nem egyoldalúan érvényesülnek, és nem hatnak végzetszerűen. Visszautalok arra, hogy a párt népszerűségét belső tényezők is adták. Két ilyen említék: a szervezeti erőt és a társadalom szervezésére való kapacitást.

Ami a szervezeti autonómiát illeti, az SZDSZ a demokratikus ellenzék-től megörökölt egy modellt: az ellenzék szabad emberek szabad társulása volt. A demokratikus politikába kerülve ezen óhatatlanul változtatni kellett, s éppen a gazdag előélet miatt nem lehetett könnyű megőrizni az autonóm cselekvés lehetőségét. Az első – és mindjárt végzetes – dilemma 1994-került az SZDSZ vezetői elé. Nem is az MSZP-vel való „egyszeri” társulás, hanem az autonóm cselekvés távlati megőrzése.

Jól látta a dilemmát Kis János, aki 1994 kora őszén, tehát már az SZDSZ első koalíciójának megkötése után adott interjújában beszél erről. Kis ekkor már nem pártelnök, viszont továbbra is vezető elméletalkotó és ideológus, a közeljövőre nézve két lehetséges forgatókönyvet vázol fel. Az első továbbra is egy háromszatú politikai térrel számol, amelyben az SZDSZ továbbra is számolhat 20 százalék körüli támogatottsággal. A második viszont, hogy a politikai tér a jövőben kétszatúvá válik. De ez is kétféleképp történhet; vagy úgy, hogy az MSZP váltópártjává az MDF és a KDNP válik (a Fideszről ekkor még nincs szó!), vagy úgy, hogy az SZDSZ lesz az MSZP váltópártja. „Ha azt kérdezi – mondja Kis –, hogy kétpólusú rendszer esetén mi az előnyösebb, az SZDSZ vagy a keresztény-nemzeti pártok kulcsszerepbe kerülése, akkor azt felelem: ma az SZDSZ az a párt, amely a magyar társadalom polgárosodását a leghatározottabban képviseli, ezért a mai helyzetet egyenesen meghosszabbítva azt tartanám kívánatosnak, hogy – kétpólusú rendszerben – mi legyünk a jobbközép váltópárt”.²⁴

²³ Hasonló jelenség ez, mint hogy az átmenetet a tranzitológia támogatta. Lásd bővebben: Csizmadia: *A magyar politikai fejlődés... I.m.* 69–75.

²⁴ Kis: *I.m.*

Baloldali liberalizmus –
Az SZDSZ-vezérkar
választási plakáton, 1990
(Terror Háza Múzeum)

Nézzük most már, miképpen alakult a másik kérdés! Korábban azt mondtam: az SZDSZ népszerűségét a rendszerváltáskor az (is) adta, hogy számos kérdésben rendelkezett vízióval, de minimum valamiféle tervvel. Egy olyan korban, amikor a rivális pártok ideológiai öntudatban és a politikai ítélőképességben hátrébb tartottak, ez nagy versenyelőny volt. Vajon megőrizte-e társadalomszervező potenciálját a párt a későbbiekben is?

Kis János imént idézett interjújában érdemes figyelni arra a kitéételre, hogy a liberálisok az *egyedüliek*, akik a magyar társadalom polgárosulását képviselik. Ez az „egyedüliségérzés” az átmenet idején kifejezetten jól állt a pártnak, mert valóban kifejezte a tényleges helyzetet. Négy évvel később azonban – majd a kétezres években – viszont ez a fajta önkép inkább elrajzolt volt, mintsem valóságos. Merthogy a '90-es évektől voltak már más pártok is, amelyek a társadalom problémáját felismerték, és kezelni is akarták. Míg tehát az átmenet liberális hívószavaihoz (határolt forradalom, demokratikus intézményteremtés, modernizáció, polgárosodás stb.) az állampolgárok pozitív képzeteket társítottak, és „belelálták” az SZDSZ-be, hogy e hívószavakat valóra is tudja váltani, addig nem is sokkal később – már egy másfajta belpolitikai közegben – a választóknak ez már kevés volt. Ebben az állampolgári változásban persze az is közrejátszott, hogy időközben más politikai szereplők is felnövekedtek, akik egyenesen a politikai dominanciáért szálltak síkra. Mint például a Fidesz, amely már a '90-es évek közepén egy addig ismeretlen Európa-képet fogalmazott meg, amit mintaformálónak nevezek.²⁵ Ráadásul a Fidesz nem csak egy új Nyugat-szemléletet kezdett meghonosítani, de 1998-ban elvette Kis János ötletét, és váltópárt lett. A továbbiakban pedig egyértelművé vált, hogy az SZDSZ nem tudja visszanyerni autonómiáját és a közéleti tematikák fölötti meghatározó szerepét sem.

25 CSIZMADIA: *Ellenzékiség... I.m.*

ÚJRADEFINIÁLÁS A LIBERALIZMUS ÉS A DEMOKRÁCIA SZÉTVÁLÁSÁNAK KORÁBAN

A külső és a belső környezetben bekövetkező (és a liberális közösség szempontjából jórészt kedvezőtlen) változások a kétezres évek második felében hanyatlásba vitték az SZDSZ-t, de nem törték meg a liberalizmust mint eszmét. Generációs értelemben a régi demokratikus ellenzék garnitúrája nagyrészt kiöregedett, ám a kormányzó jobboldal ellenzékeként 2010 után is aktív maradt. Ehhez muníciót adott, hogy 2010-ben a Fidesz rendszerváltásként hirdette meg hatalomátvételét, s mivel ezt a liberálisok a demokráciától való eltávolodás-ként értelmezték, ellenfélnek (hasonlóan, mint a Kádár-rendszerben) a *diktatúrát* határozták meg.

Itt visszacsatolhatunk a demokratikus ellenzék hagyományához, és feltehetjük a kérdést: megismételhető a múlt? Lehetséges-e a liberálisoknak ma úgy küzdeniük a hatalommal szemben, ahogyan a demokratikus ellenzék küzdött a Kádár-rendszerrel? Nem feladatom eldönteni a liberálisok helyett a kérdést. Ráadásul ma már nem csak a régi ellenzék idős liberálisai vannak a színen, hanem újonnan érkező ifjúliberálisok is. Ezeknek a liberális csoportoknak együttesen lehetőségük lenne arra, hogy – rendszerváltó elődjeikhez hasonlóan – szinkronban legyenek a korszellemmel. Amit természetesen nem csak akként értelmezhetünk, hogy most – ellentétben 1990-nel – *konzervatív* korszellem van. A helyzetet értelmezhetjük úgy is, hogy a liberálisoknak is (mint mindenki másnak) lehetőségük van újraértelmezni azt a talán legfontosabb korkihívást, miszerint liberalizmus és demokrácia már nincsenek olyan elvágólag egymás mellett, mint az átmenet idején.

Giovanni Sartori, híres liberális politikatudós *Demokrácia* című könyvében írja a következőt: „A demokrácia és a liberalizmus addig marad együtt, míg világos, hogy a liberális demokrácia két elvre támaszkodik, és mindkettőt igényli”.²⁶ Milyen igaz. De vajon miért nem sikerült a liberálisoknak meggyőzni a magyar társadalom nem kis részét a liberális demokrácia (azaz a két elv harmonikus együttműködése) mellett? Nem lehet, hogy itt ők is mulasztottak? A hazai liberalizmus egyik élő legendájának, Kószeg Ferencnek van erre egy válasza: „a rövidlátó pártpolitikává torzult liberalizmus is hozzájárult a társadalom szétszakadásához. Az intolerancia a politikai ellenfelek nézeteivel szemben nem csak az ellenfeleink sajátja. Hiába hirdetünk toleranciát, ha lándzsával rontunk neki minden nemzetkülönbségnek.”²⁷

Ami mindjárt remény a párbeszédre. Mert kinyit egy szelepet. Ilyesmit mond egyébként a nemzetközi politikatudomány számos képviselője is, hogy tudniillik a liberális demokrácia nem csupán populizmussá torzulhat, hanem – Marc Plattner kifejezésével – *radikális pluralizmussá* is.²⁸ Azaz kölcsönösség mint elemzési kiindulópont. Fogjuk csak fel mindkettőt *túlhajtásnak*. S ha a liberálisok már csak annyit elismernek, hogy esetleg *ők is* túlhajtottak valamit, aminek köze lehet pártpolitikai kudarcukhoz és társadalmi visszaszorulásukhoz, akkor már van értelme a liberalizmus–demokrácia nexusról zajló vitának.

Ahogy húsz évvel ezelőtt írtam: ahhoz, hogy megértsük a liberalizmus (minimum részleges) kudarcát, ahhoz a liberalizmus rendszerváltáskori felemelkedésének okait kell megértenünk.²⁹ ■

most konzervatív
korszellem van »»

26 Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. ford. SOLTÉSZ Erzsébet, Osiris, Bp. 1999. 170–172.

27 KÓSZEG Ferenc: *Múltunk vége*. Kalligram, Pozsony, 2011.

28 MARC PLATTNER: Populism, Pluralism and Liberal Democracy. *The Journal of Democracy*, 2010/Január, 89–91.

A témához lásd még: Dani RODRIK: The Double Threat of Democracy. *Project Syndicate*, 2018. február 13.;

Sheri BERMAN: The Pipe Dream of Undemocratic Liberalism. *The Journal of Democracy*, 2017/július, 29–38.

és Yascha MOUNK: The Undemocratic Dilemma. *The Journal of Democracy*, 2019/április, 98–112.

29 CSIZMADIA: *A liberális gondolat. I.m.*